

Bognár Bulcsu

A könyvnyomtatás és a nyilvánosság szerepe a modern társadalom kialakulásában

A szociológia kialakulásával egyidős a kérdésfeltevés, amely a modern társadalom létrejöttének gyökereit kutatja. Az alapító atyák (Comte, Tönnies, Simmel, Weber, Durkheim) egyaránt hangsúlyosan foglalkoztak azzal, hogy mely tényezőkből következik a premodern közösségek fokozatos háttérbe szorulása, és mi magyarázza a modernitás jelentette új társadalmi formák kialakulását. Jelen írás a luhmanni rendszer- és evolúcióelméleti megközelítés mentén értelmezi a modern társadalom létrejöttét. Ennek részeként pedig azt a változás-sort értelmezem, amely a kommunikáció technológiájának, luhmanni fogalommal élve az ún. elterjesztő médiumoknak (*Verbreitungsmedien*) (az írásnak, a könyvnyomtatásnak, az elektronikus és digitális médiumoknak) a változásai mentén ragadja meg ennek a társadalmi átalakulásnak az összetevőit.

A kommunikáció technológiája és a modernitás kialakulása közötti összefüggés nem magától értetődő a luhmanni rendszerelmélet perspektívájában. A luhmanni társadalom-elmélet komplex elemzése ugyan mindig nagy figyelmet fordított a társadalmi változás, a társadalom történeti differenciálódásának megragadására, de ennek magyarázatára több értelmezési keretet is kidolgozott. Vagyis a magát alapvetően történeti érdeklődésű szociológusnak tartó szerző (Luhmann 1991a) számára az evolúció folyamatának taglalása több megközelítésmódot kínált. Közös a párhuzamosan futó értelmezésekben, hogy Luhmann a társadalomra a kommunikáció által meghatározott entitásként gondol, a társadalmi evolúció folyamatát pedig a kommunikáció jellemző szerveződési formáinak változásaiként ragadja meg (Luhmann 1998, 2009 [1984]).

Az életműben párhuzamosan haladó megközelítések közül a továbbiakban csak azt az értelmezési keretet követem nyomon, amely az elterjesztő médiumokkal összefüggő változásokra összpontosít. A nyelv és az írás szerepének áttekintése után (Bognár 2015) itt azoknak az elterjesztő médiumoknak a szerepét vizsgálom a társadalmi kommunikációban, amelyeknek már közvetlenül is fontos szerepük van a modern társadalom kialakulásában és további differenciálódásában. Így a könyvnyomtatással kezdődő változást állítom a középpontba,

hogy a modernitás jelentette szerkezetváltozást a kommunikációs médiumok felől is értelmezhezzük. Az elemzés célja az, hogy a könyvnyomtatás és a nyilvánosság szerepét megvizsgálja a modernitás kialakulásának és működésének komplex rendszerében, illetve választ adjon arra a kérdésre, hogy milyen szerepük van a társadalom hierarchikus és heterarchikus szerveződésében.

Ha az elterjesztő médiumokat a társadalom komplex szerveződésének létrejötté szempontjából vizsgáljuk, akkor – hasonlóan a többi médiumhoz – a könyvnyomtatás legfőbb jellemzője is az lesz, hogy annak funkciója a szociális redundancia hatótávolságának növelésében van: azaz általa a kommunikáció tartalma nagyobb számú résztvevővel osztható meg. A korábbi médiumokkal való folytonosság abban is megnyilvánul, hogy a könyvnyomtatás nem kínál az íráshoz képest új kommunikációs formát; szemben az ezt megelőző korszakokkal, amikor a szóbeliség kultúráját az írásbeliség váltotta fel.¹ Az újdonság abban a technikai változásban van, hogy a könyvnyomtatás az írás hatókörét úgy terjeszti ki, hogy egyúttal megőrzi az írás kommunikációs jellemzőit. A legfontosabb jegy itt is az lesz, hogy ez az elterjesztő médium lehetővé teszi a nem egymás jelenlétében való kommunikációt, ami alapvetően bővíti ki a kommunikáció lehetséges kapcsolódásainak körét, s ezáltal a társadalom jelentős komplexitásnövekedéséhez, a társadalom differenciálódásához vezet.

A könyvnyomtatás legfőbb szerepe abban van, hogy általa elvileg korlátlanul nagyszámú címzett válik elérhetővé.² A változás mégsem kvantitatív természetű, hanem az átalakulás a társadalom kommunikációs szerkezetének módosulásával függ össze. A technikai változás társadalmi háttere az, hogy megváltozik az íráshoz, mint elterjesztő médiumhoz fűződő viszony, és ez hívja életre a technikai újításokat. Míg a korábbi időszakban a tudás megőrzése, tárolása volt a fő cél (Eisenstein 2005a: 3–42), és ez nem igényelte a sokszorosítás technikájának a fejlesztését, addig az új korszakban már a tudás bővítése motiválja elsősorban a cselekvőket. A könyvnyomtatás olyan mértékben növeli meg az olvasóközönset, hogy ez a társadalmi viszonyrendszer alapvető változását hozza magával (Luhmann 1998a: 291–302).

Luhmann épp ezért kései korszakában a könyvnyomtatásból fakadó forradalmi átalakulás jelentőségét emeli ki (Luhmann 1998a: 292), s ennek a kommunikációs médiumnak döntő szerepet tulajdonít a modern társadalom kialakulásában. Sőt a könyvnyomtatás jelentőségéről szóló gondolatmenetét még azzal a kijelentéssel is megtoldja, hogy szerinte az elterjesztő médiumoknak általában, és különösképpen a könyvnyomtatással kezdődő változásoknak köszönhető az, hogy a premodern társadalmak alapvetően hierarchikus szerveződése folyamatosan heterarchikussá válik (Luhmann 1998a: 312–315). Luhmann tehát nem csupán a modernitás létrejötté, hanem annak a korábbi korszakoknál demokratikusabb, erőteljesebben mellérendelő szerkezete szempontjából is az elterjesztő médiumok jelentőségét emeli ki.

1 Lásd erről részletesebben a szóbeliség és az írásbeliség társadalmait, illetve az írás elterjesztő médiumát értelmező elemzésemet (Bognár 2015).

2 A nyomtatás előtti könyvmásolás jóval kisebb nagyságrendben folytatódott és a másolások során az alapszövegek is gyakran torzultak (vö. Briggs és Burke 2004 [2002]: 21–27; Eisenstein 2005a: 3–42).

Forradalmi változás vagy folytonosság? Rendszerelmélet versus kommunikációtechnológiai determinizmus

A kommunikációs médium hozta társadalmi változások körbejárása előtt azonban érdemes elidőzni Luhmann-nak a könyvnyomtatás szerepéről szóló értékelésénél. A könyvnyomtatás jelentette változás forradalmi értékelése ugyanis meglehetősen szokatlan megfogalmazás Luhmann részéről. Ugyanis egész munkássága azzal a kritikai társadalomelmélettel szemben definiálódik (Luhmann 1991b, 1993), amely nemcsak a forradalmi változás politikai előmozdítása érdekében munkálkodott, hanem a társadalmi változás folyamatában is előszeretettel érzékelt forradalmi változásokat. Luhmann rendszerelméleti megközelítésmódja azonban éppen ezzel szemben, a funkcionalista társadalomelmélet talaján áll. Ez az irányzat pedig többnyire tartózkodik a hirtelen és alapvető társadalmi változásokat kifejező forradalmiság társadalomelméleti tételezésétől.³ Luhmann forradalmi jelzője ezért nem más társadalomelméleti paradigmák felfogása felől, hanem saját értelmezési kerete mentén értelmezendő. Az elterjesztő médiumokról szóló, különösnek ható értékelése is leginkább innen ragadható meg.

A luhmanni rendszerelmélet legfőbb feladatának a világ komplexitásának megragadását tekinti (Luhmann 2008). Arra törekszik, hogy a társadalom magyarázatakor képes legyen a jelenségek közti bonyolult strukturális kapcsolódásokat értelmezni. Az elemzés tehát a társadalom funkcionális rendszerének leírásában az egymásra hatások komplex rendszerét igyekszik feltérképezni. A társadalom összetett rendszere azokat a jelenségek közötti összetett kapcsolatokat jelenti, amelyeket az evolúció az adott korszakban kialakított. Ennek viszonyrendszere másfelől tükrözi a kommunikáció korábbi időszakában rögzült strukturák rendszerét (Bognár 2014). Luhmann forradalmi jelzőjének megértéséhez számba kell venni tehát a társadalom bonyolult viszonyrendszerére jellemző állapotokat. Annál is inkább, mivel a társadalmi evolúció éppen annak előre kiszámíthatatlan, teleologikus tartalom nélküli változása miatt sokféle kapcsolódást és különböző dinamikákat enged meg (Luhmann 1998: 413–505).

A társadalmi rendszer tehát nemcsak a hierarchia és heterarchia tekintetében mutathat különböző szerkezeteket, hanem az egyes elemekből létrejött strukturák változása is többféle lehet. Vannak korszakok, amikor a strukturák stabilitása olyan nagy, hogy a társadalmi változás mértéke alacsony. (Legfőképpen ilyennek tekinthető az archaikus társadalom.) Vannak olyan történelmi időszakok, amikor a társadalom dinamikája nagyfokú és folyamatos társadalmi változást indikál, miképpen ez a modernitásra jellemző. Utóbbi szerkezet a luhmanni rendszerelmélet belátásai szerint sokrétegű összefüggések eredményeképpen jöhet létre. Ennek jegyei azonban nagyban azon múlnak, hogy a társadalom korábban rögzült strukturája mennyire enged meg újabb változásokat. Vagyis a kérdés az, hogy a társadalmi kommunikáció során kialakult és rögzült strukturák megengedik-e azt, hogy a meglévő, az eddigi kommunikációban sikeresnek bizonyuló szerkezetet az újabb impulzusok felülírják.

³ Társadalomelmélet és funkcionalizmus kapcsolatáról lásd részletesebben Luhmann ez irányú munkáit (Luhmann 1991c, 1991d, 1991e, 2009 [1984]: 30–91), illetve Pokol Béla, Karácsony András és Brunczel Balázs elemzéseit (Pokol 1987; Karácsony 1990a, 1990b, 2000; Brunczel 2010: 17–60)

Másképpen fogalmazva: a társadalmi változás azon múlik, hogy a rendszerek autopoieízise (saját elemeiből építkező kommunikációja) miképpen reagál a változást is hozható külső, környezeti impulzusokra, mint a kommunikációs rendszer működését érő irritációkra. (A döntő kérdés tehát itt az lesz, hogy a variációs lehetőségek a meglévő struktúrát védő, vagy azt átalakító szelekciót eredményeznek-e.) Luhmann másrészt azt fogalmazza meg, hogy a társadalmi változás dinamikáját azok az ún. evolúciós vívmányok is formálhatják, amelyek egyes társadalmi problémák megoldására alkalmasak, s amelyek alapvetően rajzolhatják újra a társadalmi kommunikáció szerkezetét (Luhmann 1998: 505–516).

Az elterjesztő médiumok és az ezek közé sorolt könyvnyomtatás olyan evolúciós vívmány a társadalmi változás folyamatában, amely a korábbi megoldásoknál jobban illeszkedik a környezet komplex körülményeihez, s ennyiben a társadalmi komplexitás növekedését rejti magában. Egy evolúciós vívmány beépülése a kommunikáció folyamatába lényeges vagy döntő társadalmi változásokat is eredményezhet. Forradalmisága abban áll tehát, hogy ha egyszer már kialakult, akkor előbb-utóbb általánosan elterjedve mindenhol lényegesen átalakítja a kommunikáció folyamatát. Az evolúciós vívmányként értelmezett könyvnyomtatás ekképpen az evolúciós eredmények bebetonozását végzi el, és korszakalkotó vívmányként jelenik meg a társadalmi evolúcióban.⁴

A luhmanni rendszerelmélet ennyiben tehát megengedi és értelmezi is azokat az evolúciós ugrásokat, amelyek „forradalmian” újrarájzolhatják a kommunikáció és ezzel együtt a társadalom szerkezetét is. Mivel azonban ennek az ugrásszerű, forradalmi változásnak többféle korlátja is van, Luhmann a jelenségek komplex elemzésében a forradalmi átalakulást a kritikai megközelítésnél jóval szűkebb értelemben használja. Noha a könyvnyomtatás értelmezésekor maga is rámutatott arra, hogy ennek az elterjesztő médiumnak a megjelenése milyen alapvető változásokat képes előidézni, azonban éppen a modernitás hajnalának komplex luhmanni elemzése mutatja meg, hogy a társadalom ugrásszerű változásai is magukon viselik a társadalmi kommunikáció korábban rögzült szerkezetét (Luhmann 2009 [1984]: 488–550). Ez az oka annak, hogy a luhmanni társadalomelmélet nem csupán a kritikai megközelítéstől különül el pregnánsan. Noha a forradalmiság jelentőségének értékelésében Luhmann az elterjesztő médiumokat a társadalmat alapvetően átalakító evolúciós vívmányokként értelmezi, nem osztja a torontói iskola azon nézetét, amely a kommunikáció médiumának változásából egyenesen levezethetőnek tekinti a társadalom szerkezeti sajátosságait és azok átalakulásait (Innis 2007 [1951]; McLuhan 2001 [1962]).

Ennek oka minden bizonnyal az, hogy egy komplex társadalomelmélet nem alapulhat olyan túlságosan is a leegyszerűsítő ok-okozati sémán, mint a forradalmi narratíva. Utóbbi ugyanis azt feltételezi, hogy bizonyos, kétségtelenül jelentőséggel bíró társadalmi vagy technikai változások alapvetően újrarájzolják a társadalom felépítését. A luhmanni szociológia-elmélet azonban a társadalom szerkezeti módosulásait a kommunikációs aktusok egészének értelmezésével igyekszik megragadni. Ez a komplex elemzési szempont mutat rá arra, hogy a kommunikáció szerkezetének sajátosságai jellemzően a társadalom forradalmi átalakulása ellen hatnak. A kommunikáció szerkezete ugyanis csak abban az esetben tud stabilizálódni,

⁴ A fentiekből következik, hogy Luhmann forradalmi jelzője egészen más összefüggéseket fejez ki, mint Elizabeth L. Eisenstein, aki először használja a forradalom fogalmát a könyvnyomtatás hozta társadalmi változásokra (Eisenstein 2005a, 2005b).

ha az evolúció folyamata állandósággal (is) jellemezhető szerkezetet alakít ki. Ez szükséges ugyanis ahhoz, hogy a társadalmi kommunikáció szokványos működése mellett adott esetben a társadalmi változás feltételei is teljesüljenek. Ez akkor következik be, ha a kommunikáció lehetséges variációiból olyan ismétlődő szelekciók jönnek létre, amelyek mentén a kommunikáció egy új szerkezetben stabilizálódik. Ha ez bekövetkezik, akkor onnantól kezdve már ez szervezi a kommunikáció folyamatát.

A társadalmi kommunikációnak tehát az a sajátosság, hogy minden további kommunikáció ráutalt a meglévő strukturális szerkezetre. Az elterjesztő médiumok példájánál maradva, ha az írás, mint elterjesztő médium létrejön a variáció, szelekció, restabilizáció történeti folyamatában, akkor az ebből adódó evolúciós teljesítmény alapvetően meghatározza a társadalom kommunikációjának szerkezetét és kijelöli a további kapcsolódások körét. Az újabb evolúciós vívmányok, mint például a könyvnyomtatás is, csak a meglévő struktúrák használatával és azok részleges módosításával tudnak bekapcsolódni a kommunikáció folyamatába. Ez azonban nem zárja ki az ugrásokat a társadalmi változás folyamatában. De ahogy Luhmann fogalmaz, a társadalmi rendszerek struktúrái túl konzervatívák ahhoz, hogy lehetővé tegyék azt, hogy a társadalmi rendszer környezetéből jövő új impulzus alapjaiban térjen el a meglévő struktúráktól (Luhmann 1998: 486–497). Emellett a forradalmi változás lehetőségének a szociális rendszerek autopoiétikus felépítése is ellentmond. Ugyanis csak olyan környezeti irritáció képes az önreferenciálisan működő rendszer számára adaptációs kényszerrel jelentő variációt produkálni, amely illeszkedik a rendszer meglévő autopoiéziséhez, saját elemeiből építkező kommunikációjához. Ellenkező esetben az autopoiétikus rendszer negligálná a kívülről jövő környezeti ingert és semmiféle társadalmi változás feltételeit nem teremtené meg (Luhmann 1999).

A könyvnyomtatás elterjedésében benne rejlik ugrásszerű változás lehetősége tehát egyéb társadalmi feltételekhez is kötődik, mivel a társadalom alapvető átalakulását egy technikai vívmány önmagában nem képes kiváltani. Ez képezi rendszerelméleti nézőpontból az egyik döntő érvet a kommunikációtechnológiai determinizmus megközelítésével szemben. Ha ugyanis a könyvnyomtatás felfedezése önmagában képes lenne forradalmi változást létrehozni, akkor ez a technikai újítás nyugaton és keleten egyaránt a modernitás kialakulását eredményezte volna. Kína és Korea azonban hiába ismeri meg hamar a könyvnyomtatást (Briggs és Burke 2004 [2002]: 21), ennek az elterjesztő médiumnak a megjelenése nem formálja át alapjaiban a társadalom szerkezetét. (Még ha a központi hatalom kezében és használatában maradó technikai eszköz a hatalomgyakorlás technikájában és a politikai hatalom megszervezésében kétségtelenül újdonságot is hoz.)

A könyvnyomtatás forradalmian új technikája tehát csak akkor képes alapvetően újjászervezni a kommunikáció folyamatát, ha az új technikában rejülő lehetőségek megerősítik a meglévő struktúrák azon jegyeit, amelyek szintén a társadalmi dinamika növekedését eredményezik. A döntő változás alapjait ennyiben azok a jóval a könyvnyomtatás előtt kialakult struktúrák alapozzák meg, amelyek híján maga a technikai újítás sem lett volna képes átrendezni a kommunikáció szerkezetét. A középkori európai társadalomfejlődés számtalan jegyének van tehát szerepe abban, hogy a könyvnyomtatással (és az ezt követő társadalmi folyamatokkal) olyan mértékben növekszik meg a társadalmi kommunikáció dinamikája, hogy idővel szétrobbantja a rendi társadalom rétegződés alapján szerveződő szerkezetét, és a társadalom immár funkcionálisan tagolódó részrendszerek struktúráját alakítja ki.

Könyvnyomtatás és társadalmi differenciálódás az európai társadalomfejlődés talaján

Az európai középkori társadalom dinamikát segítő szerkezetének több tényezője hat a későbbi funkcionális tagolódás irányába – anélkül, hogy egy lineáris kauzális láncban az okok felfejthetők lennének. Ebben az időszakban ugyanis a társadalom kommunikációja már olyan bonyolult struktúrát alakított ki, ahol a kölcsönös egymásra hatások cirkuláris függőséget eredményeznek. Emiatt az oksági magyarázati modell is csak cirkulárisan érvelhet.⁵ A társadalmi változás létrejöttében fontos szerepe van az európai középkor rétegzett társadalmában az interakciós rendszerszintnek, amely hosszú évszázadokon keresztül formálta a társadalmi érintkezés szerkezetét. Az egymás jelenlétében történő kommunikáció sajátossága itt az, hogy a keleti despotikus társadalmakkal szemben sokkal kevésbé hierarchikusan meghatározott. A szervezet rendszerszintjét megszervező központi hatalom kisebb befolyása tág teret ad a társadalom személyes, az interakció rendszerszintjén történő önkonstitúciójának.⁶ A Hajnal István-i értelemben vett „szabadság kis körei”, a kölcsönös méltányosság rendje (Hajnal 1988 [1936], 1993) egyúttal a kisközösségek önállóbb gazdasági tevékenységét is eredményezi. Ez a társadalmi cselekvők erőteljesebb személyes vagy lokális gazdasági orientáltságot is mutatja.

A társadalom a keleti társadalomfejlődéshez mérten kevésbé hierarchikus szerkezete lesz a következménye annak, hogy az interakció rendszerszintje inkább alulról szerveződik. Az interakció rendszerszintjének erős lokális vonatkozásai, helyhez kötött és nem a központi hatalom által meghatározott szerkezete az elterjesztő médiumok szerepére, jellegére is kihat. A könyvkészítés ezáltal könnyebben el tud szakadni korábbi funkciójától, az ismeretek a centrum által felügyelt összegyűjtésétől, őrzésétől, és válhat az írástudók számára könnyen reprodukálható, immár a mindennapi kommunikációt is alakító médiummá. Ezenkívül a könyvek előállítására könnyebben válhat a központi hatalom által nem teljes mértékben uralt gazdasági tevékenységgé is, amelyet a piaci elosztás szabályai és a kereslet által meghatározott termelés jellemez. Ennek jóval a könyvnyomtatás felfedezése előtt elterjedt formáját mutatja az is, hogy a könyvkészítés nagyfokú racionalizálása már a középkor végén megtörténik (Eisenstein 2005a: 3–42). A strukturális változás folyamatosságát jelzi az is, hogy a könyvnyomtatás feltalálása, amely munkát, költséget spórol és elkerüli a másolási hibákat, ebbe a folyamatba illeszkedik (Luhmann 2005a: 131–133).

Az erősödő társadalmi dinamikát segítő szerkezeti jellemzők a könyvnyomtatással azonban olyan új impulzust kapnak, amely annak erejét nagyban növeli (Eisenstein 2005a, 2005b). A technológiai változás az érzékelés változását is magával hozza, s ez egyúttal az ismeretszerzést és a hétköznapi társadalmi érintkezést is nagyban átformálja. Az olvasás szokásának elterjedésével a szóbeli kommunikáció magától értetődő primátusa megszűnik, és ez új percepció sémát visz a társadalmi érintkezésbe. A szóbeliséget a beszélgető

5 Ebben az értelemben elhibázott az a kérdésfeltevés, amely a modernitás kialakulásának okát egy vagy kevés tényezőre igyekszik visszavezetni. (A problémakört jól szemlélteti Max Weber dilemmája. *A protestáns etika* (Weber 1997 [1904–1905]) megírása után, évekkel később olyan bevezetővel látja el vallásszociológiai írásait, amely a korábbi, alapvetően egydimenziós értelmezését többdimenziós magyarázati sémával váltja fel (Weber 1982 [1920]: 7–25).

6 Jól mutatja az identitások bonyolult szerkezetét az is, hogy a középkor évszázadaiban milyen erősen kötődnek az emberek a lokális közösségek önkonstitúciójához. Ennek egyik mikrotörténelmi példája: Ladurie (1997 [1975]).

felek folyamatos félbeszakítása, egymásra reflektálással zajló kommunikációja jellemezte. A könyvnyomtatással elterjedő olvasás olyan kommunikációt kínál, ahol a közlés egyre inkább elszakad a szóbeliség egymásra reflektáló, szimmetrikus(abb) jellegétől. Az olvasás ezen aszimmetrikussága pedig óhatatlanul hatással van a gondolkodásra is, amennyiben a szavak önálló birtokbavétele megnyitja a közösségtől elszakadó, önálló véleményformálás lehetőségét is.

A kommunikáció szerkezetének ezen átalakulása a kommunikáció tartalmát is átalakítja. A közös megértést középpontba helyező szóbeliség kommunikációja sok redundáns elemmel volt tele. Az ismétlések célja a közös jelentés megalapozása és megszilárdítása volt. Az olvasás erőteljesebben az egyéni megértésre összpontosító szerkezete azonban az ismétlések helyett immár az eltérésekre figyel, és sokkal inkább a különböző szövegek összehasonlítására törekszik. A kapcsolódó szövegek összehasonlítása pedig a különbségeket, eltéréseket hangsúlyozza, ami magával vonja az eredetiség iránti igényt és egyúttal láthatóvá teszi a hagyomány inkonzisztenciáit. Ez a folyamat nemcsak megkérdőjelezi a fennálló közösségi formák és a szélesebb társadalmi viszonyok magától értetődöttségét, de a társadalom dinamikájának is új impulzust ad (Eisenstein 2005a, 2005b).

Luhmann mellett érvel, hogy az egyes szövegek, állítások, világlátások összevetése és az ebből fakadó eredetiségre törekvés kettős következménnyel jár. Egyrészt a társadalmi változás újraértékeli az újdonság szerepét. Amíg a szóbeliség által meghatározott társadalmi érintkezésben az új mindig valami gyanúsat, megalapozatlanul fejezett ki, és ezért többnyire elvetették, addig az olvasás elterjedésével az újdonság értékessé válik és szerepe megnövekszik. A közösségről egyre inkább leszakadó kommunikációban a közlő szerepe is megváltozik. A kommunikációt immár nem a mindenki megértése érdekében gyakran használt redundáns elemek határozzák meg, hanem az újszerű, szokatlan kijelentések. A szerzőnek egyre inkább újdonságot kell produkálnia. Ez eredményezi azt, hogy az olvasók egyre inkább újat akarnak kapni a szórakozás, a technika és a tudomány területén is. Másrészt a szerző, aki immár nem tudja pontosan, hogy az olvasó mit tud, egyéni, kreatív megoldásokkal igyekszik új tudását a közönség elé tárni. Az olvasó az eddig nem hallott, nem ismert dolgokra kezd fókuszálni, és a könyv értékét egyre inkább annak újdonsága, érdekessége határozza meg (Luhmann 2005b: 450–453).

A technológiai változás ezáltal a kommunikáció nagyobb társadalmi dinamikáját eredményezi. A megszokott, magától értetődő jelentések helyett az újszerű, eddig nem tapasztalt összefüggések előtérbe kerülése fokozatosan magával hozza a társadalmi értékek átrajzolódását is. Ebben szerepet játszik az információ robbanásszerű növekedése is. A könyvnyomtatás hozta átalakulás az emberek percepciójában egyre inkább függetleníti az információt a tértől és az időtől, a befogadási körülményektől és egyúttal az olvasótól is. A luhmanni társadalomelmélet perspektívájában úgy is fogalmazhatnánk, hogy a közlés ezáltal jobban elszakad az interakciós rendszerszinttől, és nagyobb társadalmi egységek irányába kezd el tájékozódni. Ezzel párhuzamosan egyre több interakciós rendszer törekszik közös nyelvi jelentések megalkotására. Luhmann arra mutat rá, hogy ez vezet el a nyelvi különbségek folyamatos felszámolásához és egy egységes nemzeti nyelv kialakulásához. A közös nemzeti nyelv érdekében kerül sor a nyelv kényszerű uniformizálására is, ami azonban egy komplexebb társadalmi rendszer alapjait teremti meg (Luhmann 2005a: 134–135). Ezt a folyamatot segíti

a politikai nacionalizmus megjelenése is, amely egyfelől az egységes nemzeti közösség politikai alapjait alakítja ki, másfelől tovább növeli a társadalmi kommunikáció komplexitását.⁷

A technikai fejlődés azt is lehetővé teszi, hogy a társadalmilag relevánsnak tűnő tudnivalókat egyre inkább írásban rögzítsék. Az amúgy is egyre komplexebbé váló rendszer összetettsége ezt önmagában is megkívánja, másrészt pedig a komplexitás ezáltal még inkább látható válik. (Jó példa erre az írásbeliséget a mindennapi érintkezésben is használó újkori jogrend, ahol a különböző regionális különbségek és eltérő gyakorlatok ekkorra már átláthatatlanná teszik a jog működését.) A viszonyok összetettsége ezért olyan egyszerűsítő sémákat igényel, ami képes a korábbi egyenetlenségek korrekciójára és biztosítja a rendszer átláthatóságát. Azon túl, hogy ez az egységesítés óhatatlanul magával hozza a történeti perspektíva megjelenését, egyúttal azt az érzést is kialakítja, hogy az immár áttekinthetőséget, világos viszonyokat hozó szabályozások egy új, jobb világ alapjait teremtik meg (Luhmann 2005a: 133–134). Az „új jobb, mint a régi” gondolatának rögzülése új politikai eszméket (liberalizmus, szocializmus stb.) és egyszerűsített a jelen helyett egyre inkább a jövőt közép-pontba állító gondolkodás alapjait teremti meg.

A könyvnyomtatás és az olvasás elterjedésével felgyorsuló társadalmi változások további folyamánai is összefüggnek a hagyományt megjelenítő, közösséggelví kommunikáció háttérbe szorulásával. A premodern világ szóbeliség uralta társadalmi diskurzusában a társas érintkezés szorosan illeszkedett a kommunikáció szó eredeti jelentéséhez. Az egymás részvételével járó párbeszéd célja és értelme a közösség (*communa*) létrehozatala, annak megismertetése volt. A könyvekkel, röpiratokkal, újságokkal terjesztett tudás növekedésének és terjesztésének folyamata azonban alapvetően függetlenné válik a jelenlévőktől, és az írásbeliséget használók a lokális közösségek helyett immár mindinkább egy nemzeti határokkal kijelölt társadalmi diskurzust céloznak meg. Ebből adódik, hogy a résztvevők egyfelől sokkal inkább individuálisan definiálják magukat, másfelől pedig a társadalmi kommunikációban való individuális részvétel megteremti azt a közösséget, amely, kiszakadva a lokalitások világából, mindjobban függetlenné válik a korábbi világ által kijelölt társadalmi presztíztól is. Az új korszak ekképpen egyre kevésbé a rendi társadalom által kínált hierarchia mentén tájékozódik. A könyvnyomtatással kiterjedő írásbeliség világában a kortársak szerepének növekedése is megfigyelhető, létrehozva a korábban fontosabb lokalitások fölötti társadalmi nyilvánosság világát.

A nyilvánosság nemzeti keretekben megszerveződő újkori diskurzusa tovább erősíti a társadalom dinamikáját és az individualizálódás folyamatát is. Mint láttuk, a társadalmi kommunikációt régebben meghatározó lokális közösségek szerepének relativizálódása és egy helytől, tértől független társadalmi diskurzus létrejötte óhatatlanul együtt jár azzal, hogy a diskurzusban részt vevők magukat immár individuumként is definiálják, és nem csupán az alapvetően egyívásúakból álló lokális vagy rendi közösség részeként. Luhmann arra irányítja a figyelmet, hogy ez a társadalmi változás az új percepció sémák mentén új csoportképződés alapjait teremti meg. Az olvasás által kommunikáló individuumok olyan tájékozódási sémákat keresnek, amelyek a különböző lokális értékrendeken túllépve képesek közös tájékozódási pontokat adni. Ez az oka annak, hogy a lokális vagy rendi értékek helyett

⁷ Pokol Béla képviseli a luhmanni rendszerelmélet interpretálói között azt a megközelítést, amely a modernitás hajnalán létrejövő nemzeti keretet egyenesen egy lehetséges új rendszerszintként értelmezi (Pokol 1990). A nemzet fogalmának szerepéről a luhmanni társadalomelméletben lásd még: Kiss (1993).

a mindenki számára belátható racionalitások jelentősége növekszik meg. Ez a percepció séma pedig már azt feltételezi, hogy a helyes társadalmi cselekvés és szerű belátások alapján elsajátítható. Ez a gondolkodás strukturális változását is magával hozza. Korábban az ismeret hiánya a rétegzett társadalomban elfoglalt, születéstől fogva rögzített helyzet függvénye volt. A kibontakozó nyilvánosság által meghatározott diskurzusban az ismeretek megléte vagy hiánya azonban már az egyéni erőfeszítéssel vagy annak hiányával, tehát személyes okokkal magyarázható. Ez a felvilágosodás ideológiájának kialakulásához és az individualitás szemantikájának elterjedéséhez vezet (Luhmann 1998: 297–298).

A kommunikáció szerkezete tehát alapvetően átalakul az egyre szélesebb társadalmi csoportok számára elérhető és a kommunikációba egyre inkább bevont írásbeliséggel összefüggésben. Ez tetten érhető a technikához fűződő viszonyban is. A rétegzett társadalomban a szóbeliséggel meghatározott diskurzusban a közösség értékrendjét tükröző kézművesség állította elő a kommunikációs médiumokat. Ez a heideggeri értelemben vett előállítás (Heidegger 2003 [1967]) magán viselte a közösség szempontjaihoz illeszkedő szemantikát (Hajnal 1989 [1948]), 1998). A könyvnyomtatás után a kézművesség háttérbe szorulásával a technikai előállítás kerül előtérbe. A könyvnyomtatás technikájának megjelenésével a gép maga kezd el kommunikálni, ami a kommunikáció megértésének változását, és ezáltal a társadalom átalakulását is magával hozza. A jelenségek egymásra hatásának bonyolult rendszerét azonban jól mutatja az is, hogy a társadalom növekvő dinamikája mellett is két évszázadba telik, amíg a könyvnyomtatás technológiája a társadalomnak az időhöz fűződő viszonyát is átformálja (Luhmann 2005a: 135–138).

Ennyi időbe telik az, amíg az immár a könyvnyomtatáson alapuló ismeretszerzés a társadalom emlékezetét is átalakítja. A 17–18. században megjelenő közkönyvtárak teremtik meg annak a lehetőségét, hogy a társadalmi emlékezet leszakadhasson az egyéni emlékezet esetlegességéről és új típusú társadalmi szemantikát alakítson ki. A nyilvános könyvtárak egyre inkább a társadalmi emlékezet forrásává válnak és a társadalmi emlékezet stabilitásának garanciáját képezik (Luhmann 1998: 299–300). Luhmann azt a változássort mutatja be, ami átformálja az idő felfogását és a társadalmi emlékezetet (vö. Karácsony 1995: 152–164). Ennek az új típusú társadalmi emlékezetnek az az újszerűsége, hogy immár nem családi, területi struktúra szerint, hanem egyre inkább a funkcionálisan tagolódo részrendszerek (tudomány, irodalom, jog, gazdaság) preferenciái szerint szerveződik. Ezáltal pedig mindjobban az a helytől, közösségtől elszakadt olvasó kerül a középpontba, akit már nem a rétegzett társadalomban elfoglalt pozíciója, hanem a nyilvános diskurzus mellérendelő kommunikációjában való részvétele határoz meg. Luhmann arra irányítja a figyelmet, hogy a kommunikáció technológiájával is összefüggésben ez a történeti változás eredményezi a felvilágosodás általános emberfogalmát és teremti meg a személy- és szabadságjogok kibontakoztatásának igényét.

Szerkezeti változások a társadalomban – a nyilvánosság szerepe a hierarchikus és heterarchikus kapcsolatok átalakulásában

A fenti gondolatmenetből jól látható, hogy a könyvnyomtatás hatásával is összefüggésben a társadalom alapvetően átstrukturálódik. Ennek a szerkezetváltozásnak azonban nem csupán a társadalom nyilvánvaló komplexitásnövekedése a következménye. Az átalakulás kiterjed

a társadalom alá- és fölérendeltségi viszonyaira is. A döntő változás a korábbi autoritások egyértelmű megkérdőjelezése lesz, ami egyszersmind magával hozza a rétegzett társadalom lassú erodálódását is. Ebben a folyamatban a könyvnyomtatás által lehetővé tett olvasásnak és a helytől, tértől elszakadó társadalmi kommunikációnak különösen lényeges szerepe van. Ez biztosítja annak a lehetőségét, hogy a kommunikációban részt vevő felek az évszázadok óta rögzült hatalmi struktúrákról leválva érzékeljék a társadalmi valóságot. A közösség által konstituált világlátás helyett először jön létre olyan társadalmi diskurzus, ahol nemcsak egy szűk szakszabályozás (mint az írásbeliség elterjedése idején a magaskultúra társadalmában), hanem immár a szélesebb közönség tájékozódhat autonómabb módon és alakíthat ki saját álláspontot. Mindez egy a korábnál sokkal kevésbé a központból felügyelt nyilvánosság közegében történik, ahol az egymással versengő nézetek a megelőző időszakhoz képest magasabb racionalitásfokkal, a rendi autoritások kikerülésével fogalmazódhatnak meg.

A könyvnyomtatás elterjedésével megszűnik az olvasók szűk körének monopóliuma.⁸ Korábban a kiváltságos társadalmi csoportokon kívül csak az interakciós rendszerszint (az egymás jelenlétében történő személyközi kommunikáció), többnyire rendi keretek között zajló kommunikációja állt a társadalom többségének rendelkezésére ahhoz, hogy a világban tájékozódhasson. A könyvnyomtatás elterjedésével az interakció rendszerszintjén kívüli világ is egyre szélesebb csoportok számára lesz elérhető, s a maga módján megismerhetővé válik az olvasni tudó vagy az annak környezetében lévő közönség számára.⁹ Ezáltal a társadalmi kommunikációra egyre inkább a rétegzett társadalom által kijelölt autoritások kikerülésével kerülhet sor. Ez pedig alapvetően ássa alá a mereven elkülönülő csoportokra oszló társadalomszerkezetet és teszi kérdésessé a fennálló hierarchia elfogadását. A társadalmi változás ekképpen erősíti a kommunikáció heterarchikus jegyeit.

Korábban a rétegzett társadalom rendi tagozódásán túl a kommunikáció stabil hierarchiáját biztosította a vallásos világképben kifejeződő egységes világlátás is. Annál is inkább, mivel a rétegzett társadalom monokontextuális világlátásának a vallás immanencia-transzcendencia megkülönböztetése az alapja. Ebben a társadalomban minden társadalmi kommunikáció értéke azon méretődik meg, hogy az mennyire képes a szakralitásban megmutatkozó isteni gondviselést megjeleníteni. Ez nem csupán a már akkor is jelen lévő társadalmi részterületek (gazdaság, jog, politika, tudomány stb.) viszonyait formálja, amennyiben az egyes részterületek minden kommunikációját az Istennek tetsző vagy nem tetsző megkülönböztetés határozza meg (Luhmann 1977: 182–224, 2002: 187–225).¹⁰ A vallási kommunikáció meghatározó

8 Ebben szerepe van az általános tankötelezettség 19. századi bevezetésének is, ami másfelől válaszreakció a könyvnyomtatás elterjedésére és a tömegsajtó megjelenésére. Ennek eredményeképpen nő meg ugrásszerűen az írni-olvasni tudók száma.

9 A könyvnyomtatás által megnövekedett számú sajtótermékek ebben az időszakban leggyakrabban úgy jutnak el a közönséghez, hogy azokat egy olvasni tudó hangosan felolvassa a környezetében lévők számára. (A hangos olvasás egészen a 19. századig jellemző marad, miként erre Balog [Balog 1921, 1926] és mások kutatásai rámutatnak.) Ez egyúttal azt is mutatja, hogy a könyvnyomtatás kínálja ismeretszerzés jóval szélesebb társadalmi rétegek számára válik lehetővé, mint az az olvasni tudók ekkor meglehetősen alacsony számú csoportjából következne.

10 A rétegzett társadalomban a vallási világtérképezés szemantikája jelöli ki az egyes társadalmi részterületek szemantikáját is. A középkori rendi társadalomban egy kölcsönserződésben meghatározott kamat mértéke nem egyszerűen gazdasági kérdés abban az értelemben, hogy a kamat mértékét nem a rentábilis-nem rentábilis bináris kód dönti el. A kamat nagysága elsősorban teológiai kérdés, amire a választ a Szentírás adja meg. Így mértékének megállapítása a Biblia értelmezése során állapítható meg, és nem a kereskedelmi, banki ügylet hasznonigénye és a piaci kereslet alapján. Hasonlóképpen egy tudományos állítás (pl. a geo- vagy a heliocentrikus világkép) érvényességét nem az igazság médiuma szervezi, hanem annak tartalmát az alapján ítélik meg, hogy az állítás Istennek tetsző, az isteni gondviselést kifejező-e. Személyes vonatkozásban mindezek a kérdések pedig a cselekvő üdvét firtató kérdésként tematizálódnak.

szerpe a társadalom hierarchikus szerveződését is rögzíti, amennyiben a vallási kompetencia megoszlása tükröződik a társadalom szerkezetében. A rétegzett társadalomban a megfellebbezhetetlen érvényességű vallási világlátást ugyanis a hierarchia tetején lévők jelenítik meg a társadalom számára. A rétegzett társadalomnak az a sajátossága, hogy a hierarchia élén állók vannak abban a kitüntetett pozícióban, ahonnan a helyes (Istennek tetsző) világlátás képviselhető.¹¹ A hierarchia csúcsa és annak vallási szemantikája ebben az értelemben valóban az egész társadalom világlátását reprezentálja (vö. Habermas 1993 [1962]: 55–65), egyszersmind a társadalom erősen hierarchikus szerveződését is kifejezi.

A könyvnyomtatás elterjedése a középkori rendi társadalomban azonban kikerülhetetlenül magával hozza ennek a kitüntetett pozíciónak a megkérdőjeleződését. Az immár nemcsak a centrumban rendelkezésre álló kommunikációs médium használatával az egykor a társadalmat reprezentáló világlátás relativizálódik, ami óhatatlanul magával hozza a vallási szemantika pluralizálódását is. Ez a történelmi változás mutatkozik meg a reformáció, majd a katolikus reformáció („ellenreformáció”) folyamatában. Az átalakulás strukturális szempontból döntő lépése azonban az lesz, amikor a felgyorsuló szemantika immár nem csupán az egyosztatú, monokontextuális vallási szemantikát, hanem a vallási világlátást is elkezd megkérdőjelezni. Luhmann szerint a könyvnyomtatás sajátossága az is, hogy az egyre inkább a centrum nézőpontjától leszakadó olvasás által idővel nemcsak a helyes világlátást magától értetődően kijelölő Biblia válik egyre több ember számára elérhetővé, hanem annak és a benne megfogalmazott autoritásnak a tagadása is lehetséges lesz (Luhmann 1998: 292).

Ez az a pont, amikor a rétegzett társadalom monokontextuális nézőpontjának magától értetődöttsége is kérdésessé válik. A vallási szemantika megkérdőjeleződése a mozdíthatatlannak gondolt, isteni eredettel felruházott társadalmi rendet ingatja meg, és tág teret biztosít azoknak a folyamatoknak, amelyek másfajta hierarchiát, illetve a hierarchikus szerveződés heterarchikussá formálását hívják életre. A fentiek alapján Luhmann úgy látja, hogy ebben az átalakulásban kétféle átpozicionálódásnak van fontos szerepe. A vallási szemantika korábbi mérhetetlen stabilitásának is köszönhetően természetesen nem számolódik fel a társadalmi kommunikációban. A vallási szemantika pluralizálódása és különösképpen a reneszánsztól kezdődően erőteljesebben megjelenő, a vallás magától értetődöttségét feszegető világlátások felerősítik azonban azokat a meglévő folyamatokat, amelyek a társadalmi részterületek önállóvá válását teszik idővel lehetővé.

A korábban a vallási szemantika által meghatározott, de önálló jegyekkel is rendelkező területek (a gazdaság, a jog, a politika, a tudomány stb.) ebben a közegben olyan autonómiát nyernek, amely idővel a funkcionálisan differenciálódó részrendszerek szerkezetét alakítja ki a társadalomban (Luhmann 2010 [1992]).¹² Ez a folyamat szintén szerepet játszik abban, hogy a rétegzett társadalom hierarchikus szerveződése helyett olyan tendenciák erősödnek fel, amelyek a társadalom heterarchikus szerkezetét növelik. A plurálissá váló szemantikák ugyanis egyre inkább olyan részterületeket alakítanak ki, amelyek között már nem lehet alá-

11 Jeanne D'Arc közismert története jól példázza, hogy a társadalmi ranglétrán alul elhelyezkedő parasztlány számára kinyilatkoztatott isteni gondviselés önmagában nem rendelkezik hitelességgel a társadalomban. Ennek igazolása csak a társadalom kitüntetett pozíciójában lévők jóváhagyásával történhet. Ezért kell Jeanne D' Arc élményét és személyességének hitelességét részletekbe menően megvizsgálni, mielőtt uralkodói döntés születne a vízió hitelességéről. Vagyis a rétegzett társadalomban a szakrális élmény legitimizálódásának is végig kell járnia a társadalom hierarchikus szerkezetének útvesztőit.

12 Gondoljunk itt a modern tudomány megszületésére, a természetjog újkori kialakulására és a gazdasági tevékenységeknek a Biblia elveitől egyre inkább eltérő, a rentabilitásra összpontosító szemantikájára.

fölrendeltségi viszonyokat egyértelműen megállapítani, mivel ezek a társadalmi részterületek egymással többé-kevésbé mellrendelő viszonyban vannak.¹³

A könyvnyomtatással megerősödő társadalmi dinamika hozza magával másfelől azt is, hogy a korábban hierarchikusan meghatározott társadalmi párbeszéd kiszakadhat a rendi szerkezet által meghatározott tekintélyek, társadalmi presztízsek viszonyából. Ez a változás a korábbi társadalmi hierarchiától való eltávolodását is magával hozza. A rendi struktúrában meghatározott autoritások helyett azoknak a kortársaknak a szerepe növekszik meg a kommunikációban, akik a nyilvánosság biztosította diskurzusban a könyvnyomtatás által a mindenkori központi hatalomtól függetlenebbül tájékozódhatnak a világban. A központi hatalomtól való leválás és a függetlenség mutatkozik meg állam és társadalom újkori szétválásában is. Ez is világosan jelzi a korábbi egyszatú hatalmi struktúra relativizálódását és egy ezzel versengő szerkezet megjelenését. Ezzel a változással látszólag egyértelműen a társadalom hierarchikus szerveződése helyett annak heterarchikus jellege erősödik fel. A felvilágosodás ideológiája szerint legalábbis a nyilvánosság a merev társadalmi válaszfalak ledöntésével, a megkérdőjelezhetetlen (szakrális megerősítést nyert) autoritások lerombolásával tág teret kínál a társadalom immár alulról szerveződő önkonstitúciójának (Habermas 1993 [1962]).

Noha a kritikai társadalomelméleti diskurzus az újkorban kibontakozó polgári nyilvánosságban a hatalommentes, egyenrangú párbeszéd megvalósulását és ekképpen a társadalom demokratizálódását látja, a zömében nemzeti határok között létrejövő nyilvánosságot azonban hiba lenne magától értetődően a heterarchikus szerveződés letéteményesének tekinteni. Ez az észrevétel adódik már a rendszerelméleti elemzés belátásaiból is. A történelmi evolúcióban egy újabb struktúra stabilizálódása azt a történelmi folyamatot jelenti, amikor a korábbi szerkezet a variáció, szelekció és restabilizáció hármásában alapvetően módosul (vö. Bognár 2014). A történelmi változásban olyan jegyek rögzülnek a társadalmi érintkezésben, amelyek a megváltozott társadalmi körülményekre új típusú válaszokat adnak, de amelyek forrása, kiindulása a korábbi struktúra volt. A jelenségeket társadalomelméletileg szemlélve ebben a folyamatban szinte kizárt a történeti folyamatosság teljes hiánya, mivel az új struktúra a régebbi struktúra önreferenciális működésének eredményeképpen jön létre, és ekképpen módosult szerkezeti felépítésében is magán viseli annak korábbi jegyeit. Így a „múltat végképp eltörölni” ideológiájának éppúgy nincsenek meg a társadalomelméleti alapjai, miként aligha elképzelhető az, hogy a rendi társadalom hierarchikus szerkezete olyan társadalomfejlődést indít el, ami az eddigi hierarchiának a totális tagadását eredményezi.¹⁴

Könnyen megtévesztheti azonban a társadalom értelmezőjét az, hogy a nyilvánosság újkori diskurzusa éppen azt a világlátást közvetíti, ami szerint a társadalom heterarchikus szerkezete megvalósítható lenne. Ennek oka azonban legfőképpen az, hogy a nyilvánosság a rétegzett társadalom hierarchikus szerkezetével szemben definiálja magát. Amíg a korábbi korszakot az észszerű belátások híján lévő tekintélyek hierarchikus szerkezetének tekinti, addig önmagát a racionalitás talaján álló, elfogulatlan individuumok heterarchikus szerveződéseként szemléli. A nyilvánosság a 18. századra ilyenformán a polgári társadalom láthatatlan fegyvereként jelenik meg, ami az állam és a tekintélyelvű politikai struktúra látható

13 A funkcionálisan tagolódó részrendszerek egymáshoz fűződő kapcsolatáról és a köztük lévő hierarchikus, heterarchikus viszonyokról lásd részletesebben: Bognár (2012).

14 Hogy e belátás kapcsán ne csak mindig a rendszerelméleti perspektívára hivatkozzunk, érdemes a „történeti materialista” Hajnal István azon belátását felidézni, amely szerint „minden kultúrfejlődésnek []... olyan az »osztálytársadalom«, amilyen a rendisége volt” (Hajnal 1942: 165).

hatalmával szemben a demokratikus értékeket és az igazságot képviseli. A könyvnyomtatás elterjedésének segítségével az egyének megszabadulnak a közösségi autoritásoktól, és a felvilágosodás ideálképe szerint immár saját értelmükre támaszkodva (Kant 1980 [1784]) pártatlan és tényszerű ítéleteket fogalmaznak meg a társadalmi világról.

Ez az önkép azonban már az érzékenyebb kortárs megfigyelők számára is tarthatatlan volt. A nyilvános diskurzus megjelenésével a társadalmilag fontos döntések meghozatala a korábnál jóval szélesebb közönség részvételével történt. Ez a számbeli növekedés azonban egyáltalán nem magától értetődően járt együtt a nézőpontok megsokszorozódásával, és legfőképpen nem növelte az egyes alternatívák közötti racionális viták mélységét. Ennek okai számosak. Egyrészt a politikába bekerülő társadalmi csoportok képzettsége, történeti tapasztalata hiányos volt úgy a közügyek területén, mint a közéleti viták gyakorlatában is. Ez a társadalmi kondicionáltság pedig sokkal inkább predestinált partikuláris nézőpontok képviseletére, mint az össztársadalmi érdekek hatékony megjelenítésére. Másrészt nagy erővel nehezedett rá a nyilvánosság diskurzusában állást foglalókra az immár megnövekedett súlyú és szerepű tömeg nyomása, amely a maga számára átlátható és kézzel fogható haszonnal kecsegtető döntések mellett foglalt állást. Nem véletlen tehát, hogy a korabeli kortárs értelműsök (mindenekelőtt J. S. Mill és Tocqueville) a „közvélemény igájáról”, a „középszer hatalmáról” és a „közvéleményről, mint konformitási kényszerről” értekeznek (Mill 1994 [1859]; Tocqueville 1967). A nyilvánosság diskurzusában ekképpen nem feltétlenül a differenciált szemléletnek, hanem a közvélemény előtt elért hatásnak van döntő szerepe. A hatás elérésének eszközei pedig a legritkábban kapcsolódtak a magas racionalitásfokú érvekhez, mivel azok a többség számára nem okvetlenül követhetők és érdekeiket tükrözők voltak.¹⁵ Sokkal inkább a retorikailag jól felépített, érzelmekre ható és a csoportegységet meggyőzően kifejező érvek arathattak sikert. Vagyis a kortársak egyaránt arról a csoportnyomásról beszélnek, amely elzárja az utat a mindenki nézőpontját figyelembe vevő, az egyes alternatívák között észszerű belátások során a legjobb érvet megkereső döntéshozatal elől.

Ha azonban a nyilvánosság diskurzusában kikristályosodó álláspontokat – Tocqueville-lel élve – alapvetően „nem meggyőzős, hanem azon kényszer útján vési be az elmékbe, melyet mindnyájuk óriási szellemi nyomása gyakorol az egyén értelmére” (Tocqueville 1967: 263), akkor rá kell világítani az itt jelen lévő hatalmi tényezők meghatározó szerepére is. A közvélemény hatalmi eszközként (is) megmutatkozik a társadalmi kommunikáció gyakorlatában. Az új elterjesztő médiumok által szárba szökött nyilvános diskurzus tehát épp a piederesztálra állított pártatlansággal szemben meglehetősen egyoldalú világlátást képviselt. A politikailag még mindig meglehetősen erős rendi struktúrával folytatott küzdelmeikben éppen nem a jelenségek széles körű, érzelemmentes, objektivitásra törő leírására törekedett, hanem annak a hatalomnak a gyengítését célozta meg, amely hatalmi ambícióinak útjában állt (Luhmann 2009). Mindez alapvetően összefügg a nyilvános diskurzus erőteljesen hierarchikus kommunikációs szerkezetével, ahol azok tudták leginkább formálni a közönség véleményét, akik az új szerkezetben kellő presztízzsel (másképpen szólva, hierarchikus pozícióval) rendelkeztek.

A legfőképpen gazdasági súllyal bíró, de a rétegzett társadalom rendi struktúrájában szűkös hatalommal rendelkező polgárság által megjelenített nyilvánosság célja a politikai hatalom megszerzése volt. E cél érdekében produkálja ez a nyilvánosság a társadalmi világ

¹⁵ A fentiek alapján nem véletlenül nevezi Nietzsche a közvéleményt az egyén szellemi restségének (Nietzsche 1988 [1878]: 316).

meglehetősen egyoldalú leírását. A magát az észszerűség és az objektivitás talaján lévőnek gondoló polgári nyilvánosság társadalmi pozíciójának megfelelően tehát a jelenségek közül célirányosan a meglévő viszonyok kritikájára és a változás szükségességének tételezésére összpontosít, és nem az ettől az értéktételezéstől független „objektív valóság” megragadásra törekszik. Ehhez a perspektívához társul egy további percepció hibája is, ami, másképpen fogalmazva, a nyilvános diskurzus megfigyelésének vakfoltját jelzi. A fennálló viszonyokkal folytatott politikai harcban a közvélemény – társadalmi pozíciójából következően – lelkesen és sokszor kritikátlanul üdvözöl minden olyan javaslatot, amely a korábbi nézőponttal szemben fogalmazódik meg. A változás, az „új jobb, mint a régi” önmagában érv lehet anélkül, hogy ennek hatását, ösztársadalmi jelentőségét aprólékosan megvizsgálják.

A klasszikus polgári nyilvánosság képviselőinek világlátása társadalmi helyzetükből következik. A polgárság által képviselt egyenrangú diskurzus fegyver lehet azzal a társadalmi elitel szemben, amely nem egyenrangúsága, hanem épp kiváltságai okán foglalta el vezető szerepét a társadalmi ranglétrán. A nyilvánosságban megjelenített egyenrangú diskurzus világlátása azonban önmagában aligha kecsegtetett volna sikerrel a meglévő társadalmi elitel szemben, ha csak egy nem privilegizált csoport, a gazdasági súllyal bíró, de társadalmilag, politikailag alárendelt szerepet betöltő polgárság társadalomképeként tematizálódik. Nyilván ezzel a legitimitáshiánnyal is összefügg, hogy a rendi hierarchiával folytatott küzdelemben a polgárság által megjelenített nyilvánosságdiskurzus – ideológiai alapvetésével egybevágóan – nem saját hatalmi igényeire, hanem ösztársadalmi elvárásokra (majd a felvilágosodás ideológiáját segítségül hívva, immár az emberiségre) hivatkozik. Ez teremti meg a legitimitást arra, hogy az Istentől eredeztetett társadalmi renddel (a rendi társadalommal) szemben olyan alternatívát fogalmazzon meg, amely nem a hierarchiát, hanem a heterarchiát és egyenrangú demokratikus vitában kialakított döntéshozatalán alapuló társadalomképet állítja a középpontba.

Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a klasszikus polgári nyilvánosság hangzatos heterarchiája és az ösztársadalmi kérdések megvitatásába elvileg mindenkit potenciálisan bevonó nézőpontja valójában éppen az általa megjelenített társadalom jelentős csoportjait zárja ki az egyenrangú diskurzusból. Ez a polgári nyilvánosság ugyanis, ha önképe szerint nem is, de a történeti irodalomban jól nyomon követhető módon különül el a társadalom legnépesebb csoportjaitól: a polgári nyilvánosság diskurzusa kizárja az egyenrangú párbeszédéből az írásbeliség híján lévő széles néptömegeket, és ekképpen elválik a plebejus nyilvánosságtól. Nem részei a polgári nyilvánosságnak a társadalmi hierarchiában a polgárság alatt elhelyezkedő társadalmi csoportok, akiknek képviselőit a nyilvánosság diskurzusa akképp tart igényt, hogy eközben hierarchikusan elkülönül tőle, és kevés nyitottságot mutat annak a fennálló hatalommal szembeni szemantikájára. A Bahtyin (Bahtyin 2002), Peter Burke (Burke 1991 [1978]), Foucault (Foucault 2000), E. P. Thompson (Thompson 2007 [1963]) és mások által leírt plebejus nyilvánosság azonban több dimenzióon keresztül mutat rá a konkuráló nyilvánosság meglétére és a klasszikus polgári nyilvánosság vele szemben érvényesített hierarchikus látásmódjára.

A polgári nyilvánosság hierarchikus jegyeire mutat rá az is, hogy a nyilvánosságot megjelenítő társadalmi csoport, a polgárság olyan gazdasági érdekek mentén tagozódik, amelyek erősen szűkítik az egyenrangú részvétel és döntéshozatal, és ilyen módon a heterarchikus szerkezet esélyét. A nyilvánosság diskurzusaiban megfogalmazott ideális beszédhelyzet ugyanis olyan társadalmi párbeszédet feltételez, ahol teljesülnek az egyenrangúság feltételei.

Ez azonban csak olyan gazdasági, politikai függetlenség esetén valósulhatna meg, ahol vagy teljesülnek a hatalomnélküliség kommunikációs feltételei, vagy a részt vevő felek olyan (habermasi értelemben vett) „önbefékezésre” képesek, amely a meglévő hatalmi különbségeket képes zárójelezni. A nyilvánvalóan nem homogén polgárság azonban erős alá- és fölérendeltségi viszonyokat mutat a gazdasági potenciál és a társadalmi, politikai befolyás tekintetében is (Kocka 1988). A gazdasági, politikai függés a polgárság nagyobb részére is érvényes, így aligha beszélhetünk a gazdaságilag függők esetében a „privát szféra autonómiájáról”.

Az „önbefékezés” is inkább egy normatív elvárás, mint társadalmi gyakorlat a gazdasági, politikai érdekérvényesítés területén. Különösen a klasszikus polgári nyilvánosság korszakában nem lehet ennek gyakorlatáról beszélni, amikor a gazdasági versenyben alulmaradtak számára még alig fogalmazódtak meg az esélynyújtás elvei (vö. Gönczöl 1991: 9–33) és legkevésbé sem alakultak ki a kollektív létgondoskodás intézményei. Az „önbefékezés” társadalmi esélyét ezenkívül az is nagyban rontja, hogy egy olyan feltörekvő, a fennálló viszonyok erőteljes átformálásában érdekelt társadalmi csoportról, a polgárságról van szó, amely sokkal inkább az individuális érdekérvényesítés újkori gyakorlatában (és a hozzá kapcsolódó utilitarizmus elterjesztésében) érdekelt, mint a kollektív jogok méltányos kiterjesztésében. Továbbá a polgárság az a társadalmi csoport, amelynek társadalmi sikeressége a gazdaság részterületéhez, és különösképpen annak rentábilis-nem rentábilis kommunikációs kódjához kapcsolódik, ahol a nyereség- és érdekorientáció igencsak könnyen felülírja az „önbefékezéssel” összefüggésbe hozható osztálytársadalmi vagy normatív szempontokat. Vagyis a klasszikus polgári nyilvánosság e tekintetben is alá- és fölérendeltségi viszonyokat eredményez, még ha ennek szerkezete el is tér a korábbi rendi struktúra jegyeitől.

A hierarchikus viszonyok más összefüggésekben is jellemzik azt a társadalmi viszonyrendszert, amely a nyilvánosságdiskurzus szerint az egyenrangúság és a heterarchikus szerkezet kialakítására lenne hivatott. Miközben a nyilvánosságdiskurzus képviselői a korabeli polgári család belső normarendjét az érzelmi közösség, művelődés és önkéntesség hármaként, és ekképpen az egyenrangú kommunikáció legfőbb szocializációs közegeként írják le, addig a klasszikus korszak polgári családja alapvetően az apa fennhatósága alatt áll. A családfő megkérdőjelezhetetlen tekintélye által uralt polgári családban ekképpen a döntések nem egyenrangú felek megegyezésén alapulnak. A polgárság alatti társadalmi csoportok kizárása, a polgári társadalom erős gazdasági, hatalmi tagoltsága és a polgári család patriarchális jellege tehát egyaránt a polgári nyilvánosság meghirdetett heterarchiája ellen hat, és rámutat e szerkezetben jelen lévő hierarchikus jegyekre.

A nyilvános diskurzus társadalmi szemantikája ebben az értelemben ugyanúgy egy tudás-szociológiailag leírható társadalmi helyzet függvénye, mint a rétegzett társadalom elitjének társadalomképe. Mindkét szemantika egy a saját világlátása mentén kialakított hierarchikus szerkezetet hoz létre. Évszázados heves küzdelmük is inkább két hierarchikusan szerveződő diskurzus harcaként, mint a hierarchia és a heterarchia alapján szerveződő struktúrák kapcsolódásaként értelmezhető. Annál is inkább, mivel a könnyynyomatás által életre hívott olvasás kultúrája már alapvető kommunikációs modelljében is magán viseli a hierarchikus szerveződést. Az olvasás ugyanis azáltal, hogy a kommunikációt kiszakítja térbeli és időbeli korlátozottságából, háttérbe szorítja az azonnali reflexió és a mellérendelő szerkezetű párbeszéd lehetőségét. A szóbeli kommunikáció biztosította szimmetrikus párbeszéd (az egymás szavába vágás lehetősége) helyett a szerző, az író kiszakad az egyenrangúak közösségéből, és olyan monológba kezdhet, amely immár csak a hasonló monológra képes szűk körü llettel

és nem az explicite képviselt néppel, közösséggel kapcsolja össze. Ennek arisztokratikussága magától értetődő: az ész diskurzusa olyan jogosítványokat kíván meg a résztvevőktől, amelyeket csak több évtizedes, célirányos képzéssel lehet elsajátítani, és amelyek ezáltal többnyire teljesen követhetetlenek és felfoghatatlanok azon társadalmi tömegek számára, akik nevében megfogalmazódnak. Az írás virtuózai tehát másféleképpen, de mégiscsak hierarchikus módon szerveződő kommunikációs szerkezetet alakítanak ki, mint a nyilvánosság diskurzusában bírált rendi hatalmi elit.

Mindkét szemantika hierarchikus jegyeinek kiemelése azonban nem jelenti azt, hogy a korábbi alá- és fölérendeltségi viszonyokban nem történt volna változás. Az elterjesztő médiumok hozta szerkezetváltozás kétségtelenül növeli a társadalom heterarchikus szerveződéseit is. Ugyan elvitathatatlan az új társadalmi diskurzus hatalmi ambíciója, hierarchikus építkezése is, de döntő szerepe van a rétegzett társadalom monokontextuális szerveződésének lebontásában. A könyvnyomtatás hozta változások alapvetően kérdőjelezzik meg a fennálló társadalomszerkezet magától értetődöttségét. A rögzített társadalmi pozíciók, a születéstől kijelölt életpályák érvényessége egyaránt relativizálódik a tértől és időtől elszakadó kommunikáció lehetőségével. A korábbi struktúra önreferenciális működése a külső irritáció hatására változik. Ez a hatás az új társadalmi kommunikáció fórumait alakítja ki, amelyek szerkezeti építkezése – lényegesen más társadalmi szemantikája ellenére is – magán viseli az előző struktúra jegyeit. Ezért sem meglepő, hogy több vonatkozásban tovább örökíti annak hierarchikus jellegét. Az átalakulás kettős természetét mutatja azonban, hogy a társadalmi evolúció által megengedett új típusú szelekció, és annak restabilizációja másfelől, éppen az eddigi szerkezet monokontextualitása ellen hat. A modernitás hajnalán tehát ezzel a struktúráváltással magyarázható leginkább a kommunikáció növekvő pluralitása. Még ha ez a pluralitás távolról sem viseli magán a felvilágosodás ideológiájának leegyszerűsítő értelmezési sémáját.

Hivatkozott irodalom

- Bahtyin, Mihail Mihajlovic (2002): *François Rabelais művészete, a középkor és reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Osiris.
- Balogh József (1921): „*Voces Paginarum*” – *Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*. Budapest: Franklin Társulat.
- Balogh József (1926): *A hangos olvasás és írás – újabb adalékok a jelenség történetéhez és természetrajzához*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Briggs, Asa és Peter Burke (2004 [2002]): *A média társadalomtörténete. Gutenbergről az internetig*. Budapest: Napvilág.
- Bognár Bulcsu (2012): A modern társadalom funkcionális részrendszereinek egymáshoz fűződő viszonya – a horizontális és vertikális kapcsolatok dinamikája. *Szociológiai Szemle* 22(3): 4–22. Interneten: http://www.szociologia.hu/dynamic/he12_0640_01_beliv_v2_bognarbulcsu1.pdf.
- Bognár Bulcsu (2014): Rendszerevolúció és társadalmi differenciálódás. In *Kommunikáció és társadalom. Luhmann-olvasókönyv*. Bognár Bulcsu és Karácsony András (szerk.). Budapest: Gondolat, 115–131.
- Bognár Bulcsu (2015): A kommunikációs médiumok és a társadalom differenciálódása. A nyelv és az írás szerepe a szocialitás evolúciójában. *Szociológiai Szemle* 25(1): 39–65.
- Brunzel Balázs (2010): *Modernitás illúziók nélkül. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete*. Budapest: L'Harmattan.
- Burke, Peter (1991 [1978]): *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest: Századvég – Hajnal István Kör.
- Eisenstein, Elizabeth L. (2005a): *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe. Vol. I–II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eisenstein, Elizabeth L. (2005b): *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Foucault, Michel (2000): *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk.
- Gönczöl Katalin (1991): *Bűnös szegények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Habermas, Jürgen (1993 [1962]): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég-Osiris.
- Hajnal István (1942): Az osztálytársadalom. In *Magyar Művelődéstörténet V. Az új Magyarország*. Domanovszky Sándor (főszerk.). Szekszárd: Babits Magyar – Amerikai Kiadó Rt., 153–201.
- Hajnal István (1988 [1936]): *Az újkor története*. Budapest: Athenaeum.
- Hajnal István (1989 [1948]): Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés. *Századok* (3–4): 407–426.
- Hajnal István (1993): *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Glatz Ferenc (szerk.). Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Heidegger, Martin (2003 [1967]): *Útjelzők*. Budapest: Osiris.
- Innis, Harold A. (2007 [1951]): A kommunikáció részrehajlása. In *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Angelusz Róbert, Tardos Róbert és Terestyéni Tamás (szerk.). Budapest: Gondolat, 843–865. Interneten: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0050_Angelusz_es_masok_szerk_Media-nyilvanossag-kozvelemeny/05_Media-nyilvanossag-kozvelemeny.pdf.
- Kant, Immanuel (1980 [1784]): Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás? In *Forrásmunkák a kultúra elméletéből. Német kultúraelméleti tanulmányok 1*. Bujdosó Dezső (szerk.). Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 223–231.
- Karácsony András (1990a): Paradigmaváltás a szociológiaelméletben. *Replika* (1): 45–48.
- Karácsony András (1990b): Niklas Luhmann társadalomelmélete és az autopoieszis. *Szociológia* (1–2): 1–29.
- Karácsony András (2000): Rendszer, autopoieszis, kommunikáció. In *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Balogh István és Karácsony András. Budapest: Balassi, 269–329.
- Karácsony András (1995): *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest: Osiris-Századvég.
- Kiss Gábor (1993): A nemzet fogalmáról. *Magyar Filozófiai Szemle* (3–4): 403–418.
- Kocka, Jürgen (szerk.) (1988): *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich 1–3*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Ladurie, Le Roy Emmanuel (1997 [1975]): *Montaillou, egy okszitán falu életrajza 1294–1324*. Budapest: Osiris.
- Luhmann, Niklas (1977): *Funktion der Religion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1991a): „Ich denke primär historisch”. Religionssoziologische Perspektive. (Ein Gespräch mit Fragen von Detlef Pollack). *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 39(9): 937–956.
- Luhmann, Niklas (1991b): Am Ende der kritischen Soziologie. *Zeitschrift für Soziologie* 20(2): 147–152. Interneten: <http://www.zfs-online.org/index.php/zfs/article/viewFile/2761/2298>.
- Luhmann, Niklas (1991c): Funktion und Kausalität. In *uó Soziologische Aufklärung 1. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 9–30.
- Luhmann, Niklas (1991d): Funktionale Methode und Systemtheorie. In *uó Soziologische Aufklärung 1. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 31–53.
- Luhmann, Niklas (1991e): Soziale Aufklärung. In *uó Soziologische Aufklärung 1. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 66–91.
- Luhmann, Niklas (1993): „Was ist der Fall?” und „Was steckt dahinter?” Die zwei Soziologien und die Gesellschaftstheorie. *Bielefelder Universitätsgespräche und Vorträge 3*. Bielefeld: StadtBlatt Verlag, 1–24.
- Luhmann, Niklas (1998 [1997]): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1999): Die Behandlung von Irritationen. Abweichung oder Neuheit? In *uó Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 4*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 55–100.
- Luhmann, Niklas (2002): *Die Religion der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2005a): *Einführung in die Theorie der Gesellschaft*. Dirk Baecker (szerk.). Heidelberg: Carl-Auer.
- Luhmann, Niklas (2005b): Az írás formája. In *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Bónus Tibor, Kelemen Pál és Molnár Gábor Tamás (szerk.). Budapest: Ráció, 431–454.
- Luhmann, Niklas (2008): *Soziologische Aufklärung 1–6*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Luhmann, Niklas (2009 [1984]): *Szociális rendszerek*. Budapest: Gondolat – AKTI.
- Luhmann, Niklas (2009): Gesellschaftliche Komplexität und öffentliche Meinung. In *uó Soziologische Aufklärung 5. Konstruktivistische Perspektiven*. Wiesbaden: VS Verlag, 163–175.
- Luhmann, Niklas (2010 [1992]): *A modernség megfigyelései*. Budapest: Gondolat–AKTI.
- McLuhan, Marshall (2001 [1962]): *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötté*. Budapest: Trezor.
- Mill, John Stuart (1994 [1859]): *A szabadságról*. Budapest: Századvég.
- Nietzsche, Friedrich (1988 [1878]): *Menschliches, Allzumenschliches I–II*. (Kritische Studienausgabe 2.) Giorgio Colli és Mazzino Montinari (szerk.). Berlin: Walter de Gruyter.
- Pokol Béla (1987): A funkcionalista rendszermélet kibomlása (Parsons, Luhmann). In Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat, 153–324.

- Pokol Béla (1990): *Komplexe Gesellschaft*. Bochum: Brockmeier.
- Tocqueville, Alexis de (1967): *Das Zeitalter der Gleichheit*. Siegfried Landshut (szerk.). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Thompson, Edward Palmer (2007 [1963]): *Az angol munkásosztály születése*. Budapest: Osiris.
- Weber, Max (1982 [1920]): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max (1997 [1904–1905]): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Cserépfalvi.